

OVER DE APPEL EN DE BOOM INTERGENERATIONELE OVERDRACHT BIJ VERWAARLOZING EN MISHANDELING IN GEHECHTHEIDSTHEORETISCH PERSPECTIEF¹

door

Mirjam W.E. Lambermon & Marinus H. van IJzendoorn

1. Inleiding

Verhalen van ouders die hun kind mishandelen of verwaarlozen en dit zelf als kind ook hebben meegemaakt, worden in de klinische praktijk regelmatig gehoord. Hierdoor kan de gedachte ontstaan, dat de ervaring van mishandeling of verwaarlozing in de jeugd vaak of meestal leidt tot herhaling van dit opvoedingspatroon van ouders bij hun eigen kinderen. In dit artikel willen we een aantal studies naar de intergenerationale overdracht van deze opvoedingspatronen bespreken.

Twee vragen staan hierbij centraal: (1) kan de klinische indruk, dat veel ouders die als kind zelf werden mishandeld of verwaarloosd en dit opvoedingspatroon herhalen bij hun eigen kinderen, door empirisch onderzoek worden bevestigd; (2) hoe kan deze overdracht verklaard worden? Aan de hand van deze twee vragen zal een aantal nieuwe ontwikkelingen in de gehechtheidstheorie worden toegelicht. Twee gevalsbeschrijvingen worden gebruikt om een aantal aspecten hiervan te illustreren.

In dit artikel zal de term mishandeling worden gereserveerd voor fysieke mishandeling; verbale agressie, seksueel misbruik of subtiele vormen van emotionele mishandeling blijven buiten beschouwing, omdat er weinig onderzoek voorhanden is omtrent de intergenerationale overdracht ervan. Met de term 'verwaarlozing' wordt de combinatie van emotionele en pedagogische verwaarlozing bedoeld, vaak tevens gepaard gaan met fysieke verwaarlozing. De termen 'verwaarlozing' en 'mishandeling' duiden op een tekortschietend gedrag van opvoeders in de verzorging en opvoeding, zodanig dat hiermee maatschappelijke (en wettelijke) normen worden overschreden (Verheij, 1986). In navolging van Verheij zal de term 'tekortschietend opvoedingspatroon' (als vertaling van 'maltreatment') worden gebruikt als overkoepelend begrip. Verheij wijst erop dat verwaarlozing of mishandeling in een kleine minderheid van de gevallen veroorzaakt wordt door psycho-pathologie van de ouder. In de overige gevallen liggen deze opvoedingspatronen 'in het verlengde van het psychologisch 'normale' geweld, inclusief het gebruik van fysieke straffen' (Verheij, 1986, p. 577). Er is derhalve sprake van een continuüm van normale (toereikende) opvoeding naar foutieve (tekortschietende) opvoeding.

1.1 Casuïstiek: de feiten

Mevrouw A was ongewenst kind en haar moeder liet dit ook op onverholen manier blijken. Gedurende haar hele jeugd werd ze door haar moeder afgewezen en regelmatig geslagen -soms tot bloedens toe- en in kasten opgesloten. Op zulke momenten was ze woedend en gedroeg ze zich

t.o.v. haar moeder ook soms uitdagend. Als baby was ze een aantal keren van de trap gegooid. Haar vader bemoeide zich niet met het gebeuren. Mevrouw A had een goede band met haar oom en tante, bij wie zij regelmatig logeerde. Op 16-jarige leeftijd ging mevrouw A op kamers wonen. Ze is getrouwd en heeft één kind.

Symptomen: tijdens haar jeugd leed mevrouw A aan ernstige psycho-somatische klachten. Ze liep meermaals weg van huis, telkens van korte duur. Als kind voelde ze zich eenzaam, later was ze lange tijd emotioneel in de war en had ze last van allerlei angsten; als jong-volwassene leed ze aan depressies, met een duidelijke wens om dood te gaan.

Mevrouw B is afkomstig uit een groot gezin. Het gezin was arm. Haar moeder deed thuiswerk om bij te verdienen. Soms moesten de kinderen daarbij meehelpen tot ze omvielen van de slaap. Beide ouders waren streng en sloegen de kinderen veel en hardhandig, eveneens tot bloedens toe. De kinderen werden door de ouders gekleineerd en bang gemaakt met spookverhalen. Ze zagen er onverzorgd uit waar mevrouw B zich t.o.v. schoolgenoten voor schaamde. De ouders zeiden wel eens: 'Als het je hier niet bevalt, kan je oprotten'. Als er werd geslagen sprongen de andere kinderen soms voor elkaar in de bres, verzorgden elkaars wonden en deden daarna, uit angst, alsof er niets gebeurd was. Mevrouw B trouwde op jonge leeftijd. Ze heeft één kind.

Symptomen: Mevrouw B vertelt dat ze laat zindelijk was, verder noemt ze geen symptomen. Ze gedroeg zich altijd heel netjes en aangepast.

2. Intergenerationele overdracht van foutieve opvoedingspatronen: empirische ondersteuning

Het is geen eenvoudige opdracht om betrouwbaar onderzoek uit te voeren naar de vraag hoe vaak het vóórkomt dat ouders, die hun kind mishandelen of verwaarlozen, ook zelf een dergelijk opvoedingspatroon hebben ondergaan. Aan veel onderzoeken die op dit terrein zijn gedaan kleven methodologische problemen. Zo is onderzoek, gebaseerd op gevalsbeschrijvingen of onderzoek bij gezinnen waarvan reeds bekend is dat er sprake is van een tekortschietend opvoedingspatroon, niet geschikt om deze vraag te beantwoorden (Kaufman en Zigler, 1987). Buiten beschouwing blijven dan immers de ouders die wél werden mishandeld of verwaarloosd, maar dit opvoedingspatroon niet met hun eigen kinderen herhalen.

Een ander probleem betreft de vraag, hoe de aard en ernst van de opvoedingspatronen vastgesteld dient te worden (of er sprake is van verwaarlozing, mishandeling, een combinatie of marginale vorm hiervan). Bij de generatie van de ouders wordt meestal vertrouwd op het autobiografisch geheugen van de ouder door gebruik te maken van vragenlijsten of interviews. Geheugendeskundigen als Wagenaar, Loften en Rubin hebben erop gewezen dat hieraan wat de betrouwbaarheid betreft bezwaren kleven (Rubin, 1986). Bij de generatie van de kinderen wordt doorgaans gebruik gemaakt van de rapportage van welzijnsinstellingen. Het spreekt voor zich dat heel wat gevallen door de mazen van het welzijnsnet glijden, zoals de twee gevalsbeschrijvingen illustreren.

Een uitzondering hierop vormt het onderzoek van Elder en collega's. Dit onderzoek startte in 1928 bij gezinnen uit verschillende sociaal-economische milieus in de Amerikaanse stad Berkeley. Er werden diverse dataverzamelingen ronden gedaan (1928; 1930-45; 1959-60; 1969-72), waarin gegevens werden verzameld over onder andere het psychologisch functioneren en de ouderlijke capaciteiten en attituden. Hoewel de informatie van dit onderzoek over vier generaties strekt, zijn met name de laatste twee generaties interessant. Men beschikt over data omtrent

de levensloop van personen van deze twee generaties die *direct* en *prospectief* zijn verzameld. Bij de analyse is speciale aandacht besteed aan de 'multiple problem families' en de mechanismen van intergenerationale overdracht. Men vond sterke verbanden tussen de gedragspatronen van de twee generaties. Een instabiele persoonlijkheid (egocentrisch, provocerend en ondergecontroleerd) geeft aanleiding tot inadequaaf (opvliegend) ouderschap, hetgeen leidt tot probleemgedrag bij het kind (ruzie-zoekend, negativistisch en snel geïrriteerd). Deze kinderen vertonen als volwassene wederom een instabiele persoonlijkheid en inadequaaf ouderschap (Caspi en Elder, 1988). Het onderzoek levert een belangrijke empirische ondersteuning voor de hypothese van intergenerationale overdracht van problematische of foutieve opvoedingspatronen. In verband met dit artikel is het jammer dat in het onderzoek van Caspi en Elder de opvoedingspatronen niet expliciet worden geïdentificeerd als verwaarlozende of mishandelende patronen.

Dit is wel het geval in een drietal andere studies naar intergenerationale overdracht. Straus (1979) deed in de V.S. een epidemiologisch onderzoek bij meer dan 1000 twee-ouder gezinnen met kinderen ouder dan 3 jaar. Huidige opvoedingspatronen en herinneringen aan opvoeding in de eigen jeugd werden door middel van een interview vastgesteld. Wat betreft het opvoedingspatroon in de eigen jeugd werd alleen gevraagd naar mishandeling tijdens de puberteit. Straus vond een overdrachtspercentage van 18. Kaufman en Zigler (1987; 1989) wijzen op de beperkte generaliseerbaarheid van dit onderzoek. Het gevonden percentage is naar hun mening lager dan voor de gehele groep ouders, die in hun jeugd werden mishandeld, verwacht mag worden. Door uitsluiting van een-ouder gezinnen en gezinnen met kinderen jonger dan 3 jaar, en door weglating van mishandeling in de jeugd vóór de puberteitsfase, zijn belangrijke risico-groepen niet in het onderzoek vertegenwoordigd.

Terwijl het onderzoek van Straus is uitgevoerd met een lage-risico groep, zijn de twee andere studies naar intergenerationale overdracht gedaan bij hoge risico-groepen. Egeland en Jacobvitz (1984, geciteerd in Kaufman en Zigler, 1987; 1989) interviewden 160 alleenstaande moeders uit lagere inkomensklassen over hun verleden en over het huidig opvoedingspatroon. De moeders hadden allen een kind van 4-5 jaar. Van de moeders die ernstig waren mishandeld in hun jeugd bleek 34% dit patroon te herhalen bij hun eigen kind. Bij 6% van de mishandelde moeders werd het kind elders opgevoed. Bij 30% was er sprake van een streng opvoedingsregime met fysieke straffen die echter niet tot verwondingen bij het kind leidden. Egeland en Jacobvitz komen tot een totaal overdrachtspercentage van 70 (de drie groepen samen). Het is discutabel of de derde groep, waarbij van een strenge opvoeding, maar strikt genomen niet van mishandeling gesproken kan worden, in het overdrachtpercentage opgenomen moet worden. In een onderzoek van Hunter en Kilstrom (1979) werd een overdrachtspercentage van 18 gevonden. Dit onderzoek werd gedaan bij 282 ouders van premature kinderen. Informatie over het opvoedingsverleden werd ingewonnen door interviews. Hierbij richtte men zich op zowel mishandeling als verwaarlozing, maar de twee opvoedingspatronen werden niet afzonderlijk geclassificeerd. Voor de huidige opvoedingssituatie golden alleen gerapporteerde gevallen van verwaarlozing of mishandeling tijdens het eerste jaar van het kind. Op basis van de laatste drie genoemde

onderzoeken schatten Kaufman en Zigler (1987, 1989) het percentage van overdracht van mishandeling tussen de 25 en 35 Dit percentage dient met de nodige voorzichtigheid gelezen te worden aangezien het slechts om een schatting gaat Representatief (in termen van generaliseerbaarheid) en valide (wat betreft de meetinstrumenten) onderzoek is nog niet voorhanden

Over de intergenerationele overdracht van verwaarlozing doen Kaufman en Zigler geen uitspraak De onderzoeken van Straus (1979) en Egeland en Jacobvitz (1984) zijn uitsluitend gericht op de overdracht van mishandeling, soortgelijk onderzoek naar de overdracht van een verwaarlozend opvoedingspatroon is niet voorhanden Het mag verwacht worden dat het overdrachtspercentage voor verwaarlozing iets hoger zal liggen dan dat van mishandeling De behandelingsprognose van verwaarlozing is slechter dan die van mishandeling (Crittenden, 1988) Verwaarlozing lijkt een meer diepgaande en desastreuze invloed te hebben op de ontwikkeling van de persoon (vgl het werkmodel van gehechtheid, zie het vervolg van dit artikel)

Figuur 1 overdrachtpercentages van mishandeling

		mishandeling in eigen jeugd	
		ja	nee
mishandeling bij eigen kinderen	ja	18% 70% a 30%b	0 - 10%
	nee	30% - 82% a 30% - b	90% 100%

Bronnen

Straus 1979	Hunter & Kilstrom 1979
Egeland & Jacobvitz 1984	Steele & Pollack 1968
Hunter & Kilstrom 1979	Quinton & Rutter 1984a

- a Een percentage van 70 wordt gevonden bij hantering van een brede definitie van mishandeling (waaronder een opvoedingspatroon, gekenmerkt door veelvuldige fysieke straffen, echter niet resulterend in lichamelijk letsel, Egeland & Jacobvitz, 1984)
- b Een percentage van 30 wordt gevonden bij hantering van een smalle definitie (uitsluitend opvoedingspatronen waarbij het kind lichamelijk letsel wordt toegebracht, Egeland & Jacobvitz, 1984)

Er is een andere groep ouders waarover Kaufman en Zigler evenmin iets zeggen, namelijk de ouders die niet in hun jeugd werden mishandeld of verwaarloosd, maar dit wel bij hun eigen kinderen doen Hoewel dit buiten het kader van dit artikel valt (het gaat hier immers om overdracht van een tekortschietend opvoedingspatroon uit het verleden naar het heden), zal voor de volledigheid hier kort op in worden gegaan In retrospectief onderzoek, waarin het opvoedingsverleden van mishandelende ouders werd nagegaan, worden hoge overdrachtspercentages gevonden (tussen de 90% en 100%, Hunter en Kilstrom, 1979, Steele en Pollack, 1968) De continuïteit (het overdrachtpercentage) is groot bij een terug-

waartse blik naar het opvoedingsverleden van mishandelende of verwaarlozende ouders; de continuïteit is beduidend minder sterk bij een voorwaartse blik naar het opvoedend handelen van ouders die in hun jeugd werden verwaarloosd of mishandeld. De ervaring van een tekortschietend opvoedingspatroon in de jeugd lijkt zodoende nagenoeg een noodzakelijke, maar niet voldoende voorwaarde voor verwaarlozing of mishandeling van de eigen kinderen (Rutter, 1989). In figuur 1 zijn overdrachtpercentages schematisch weergegeven.

3. Theorieën en verklaringen

De eerste vraag, of het empirisch bevestigd kan worden dat ouders die in hun jeugd een tekortschietend opvoedingspatroon hebben ervaren dit herhalen in de opvoeding van hun eigen kinderen, is hiermee beantwoord. De ervaring van mishandeling of verwaarlozing in de eigen jeugd vormt een risicofactor voor herhaling van foutieve opvoedingspatronen van ouders. De tweede vraag betreft de *verklaring* van deze overdracht. Hierover zijn verschillende theorieën in omloop. De verklaringen hoeven niet als competitief beschouwd te worden, ze vullen elkaar eerder aan. We zullen alleen uitvoerig stilstaan bij de gehechtheidstheoretische verklaring, andere verklaringenmodellen worden slechts kort aangestipt.

Bij een sociologische verklaring wordt de aandacht gevestigd op het feit dat volwassenen meestal in hetzelfde sociaal-economische milieu -met dezelfde culturele normen- verkeren als hun ouders (Crittenden, 1988). Verder is een genetische verklaring mogelijk, te denken valt bijvoorbeeld aan de genetische transmissie van bepaalde temperamentskenmerken als 'anger-proneness'.

Een derde verklaring is afkomstig uit de leertheorie. Mishandelde kinderen leren dat agressie een geschikt middel is om problemen op te lossen, waardoor ze dit gedrag gaan imiteren (Crittenden, 1984; Belsky, 1988). Bovendien zien verwaarloosde of mishandelde kinderen weinig adequate opvoedingsvoorbeelden, waarnaar ze hun gedrag later als ouders kunnen modelleren. In een onderzoek van Trickett en Susman (1989) blijken mishandelde ouders even vaak als niet-mishandelde ouders te rapporteren, dat hun eigen opvoeding een belangrijke leerervaring is geweest voor hun huidig ouderschap. De wetten van de leertheorie lijken dus onverminderd te gelden voor volwassenen die een onplezierige herinnering aan hun eigen opvoeding hebben. Het onderzoek van Trickett en Susman levert echter een nuancering op deze gedachte op: niet-mishandelde ouders die zeggen hun eigen kinderen anders op te voeden dan hoe ze zelf zijn opgevoed, bleken als kind vaker een streng opvoedingsregime te hebben meegemaakt. Veel van deze ouders beschouwen hun eigen opvoeding niet als positieve leerervaring en maken weinig gebruik van hun eigen ouders als steunpunt bij de opvoeding. Dit patroon blijkt in mindere mate te gelden voor ouders die in hun jeugd zijn mishandeld. Het lijkt alsof deze ouders minder in staat zijn zich bewust af te keren van hun eigen opvoeding en de opvoeding van hun eigen kinderen anders aan te pakken.

3.1 Intern werkmodel van gehechtheid

Een dergelijke bevinding kan niet vanuit de leertheorie worden verklaard. Hier komen begrippen uit de gehechtheidstheorie van pas, het vierde verklaringmodel. Ervaringen met gehechtheidsfiguren worden door het kind geïnternaliseerd in

een werkmodel. Dit werkmodel bevat onder andere informatie over de gehechtheidsfiguren, maar ook, complementair hieraan, over zichzelf. Als een kind ervaart dat zijn behoeften doorgaans gehonoreerd worden, creëert het een beeld van de opvoeder als beschikbaar en een beeld van zichzelf als 'de moeite waard' (Crittenden en Ainsworth, 1989). Hoewel de ervaringen met de eigen ouders een belangrijke rol spelen bij de formatie van het werkmodel, moet het werkmodel niet als een opeenstapeling van die ervaringen beschouwd worden, waarbij de persoon passief is. De term 'werkmodel' duidt al aan dat het gaat om een actieve en dynamische interpretatie van de huidige situatie op basis van voorafgaande ervaringen en verwachtingen die op grond daarvan zijn ontstaan (Bretherton, 1985). Het werkmodel wordt in de loop van het leven regelmatig aangevuld en bijgesteld door ervaringen die worden opgedaan in relaties met anderen. Van de andere kant werkt het werkmodel ook als filter, waarbij nieuwe informatie die sterk afwijkt van het huidig model, wordt vervormd of uitgesloten. Hierdoor is een werkmodel meestal resistent tegen veranderingen, zeker naarmate de leeftijd vordert (Bowlby, 1973). Tijdens de kinderjaren kunnen er wijzigingen in het werkmodel ontstaan als gevolg van veranderingen in concrete ervaringen. Deze openheid ten opzichte van invloeden vanuit de omgeving neemt echter af. Daar staat tegenover, dat vanaf de puberteit reflectie op persoonlijke ervaringen, verwachtingen en gedragingen mogelijk is, hetgeen nieuwe kansen tot wijzigingen in het werkmodel inluit (Main e.a., 1985). Ook in transitionele perioden (m.n. na de geboorte van het eerste kind, Emde, 1988; Lambermon, 1987) staat men meer open voor veranderingen in het werkmodel. Hiervan wordt bijvoorbeeld dankbaar gebruik gemaakt bij therapieën aan moeder en baby samen, gebaseerd op inzichten uit de 'infant psychiatry'. Gevoelens die het moederschap dan oproept, hangen nauw samen met de eigen jeugd en lijken beter toegankelijk te zijn dan tijdens andere levensfasen (Fraiberg e.a., 1983; Cramer, 1986; Emde, 1988). Om tot een verandering te komen, moet de emotionele betekenis van relaties met anderen en de rol die de persoon zelf daarin speelt opnieuw geëvalueerd worden. Belsky en Pensky (1988) menen dat hiervoor minstens een diepgaande en andersoortige emotionele ervaring nodig is. Een ondersteunende partnerrelatie of therapie lijken voor volwassenen de grootste potentie te hebben om aanzet te geven tot positieve veranderingen in het werkmodel (Belsky en Pensky, 1988; Pistole, 1989; Emde, 1988). Over dit onderwerp is helaas nog geen empirisch onderzoek voorhanden dat deze hypothesen kan bevestigen (zie ook hierna, par. 5.1).

Het werkmodel dat een kind of volwassene heeft opgebouwd op basis van ervaringen met gehechtheidsfiguren, vormt het kader waarbinnen nieuwe ervaringen worden beleefd en geïnterpreteerd. Het bepaalt ook de manier waarop nieuwe personen tegemoet worden getreden, bijvoorbeeld hoe een kind de pleegouders bejegt of hoe een moeder met haar kinderen omgaat. Dit zal geïllustreerd worden met een beschrijving van het werkmodel van ouders die in hun jeugd werden mishandeld of verwaarloosd.

3.2 Het intern werkmodel van verwaarloosde of mishandelde personen.

Op basis van jarenlange klinische en onderzoekservaring geeft Crittenden (1988, 1989) een beschrijving van het werkmodel dat personen die werden verwaarloosd

en/of mishandeld, van zichzelf en anderen hebben opgebouwd. Opgemerkt dient te worden dat het hier om ideaaltypische omschrijvingen gaat. In de praktijk blijkt dat personen vaak minder eenduidig te classificeren zijn.

Een kind dat regelmatig wordt geslagen en *mishandeld*, kan zich hiertegen wapenen door zich overdreven gehoorzaam te gedragen, waardoor het risico op uitbranders wordt beperkt (mevrouw B). Dit kind ziet anderen als machtig en vijandig en vindt zichzelf alleen 'de moeite waard' indien het gehoorzaam is; angst is een overheersend gevoel en kwaadheid wordt onderdrukt (mevrouw B). Ook ten opzichte van andere volwassenen gedraagt het kind zich extreem gehoorzaam, waardoor het niet gauw verschillen tussen sensitieve en insensitieve opvoeders zal opmerken. Andere mishandelde kinderen gedragen zich juist agressief en opstandig (mevrouw A ten opzichte van haar moeder), mogelijk omdat de agressieve uitvallen van de ouder voor het kind onvoorspelbaar zijn, waardoor het geen strategie hiertegen kan ontwikkelen. Hierdoor is het risico groot dat de mishandeling blijft voortduren en dat het kind ook in de omgang met anderen voortdurend afwijzing zal ervaren. In een extreme vorm kan dit leiden tot delinquentie. Het model van anderen is negatief en dat van zichzelf wordt gekenmerkt door een gevoel van gerechtvaardigde kwaadheid. De in zijn jeugd mishandelde volwassene heeft een werkmodel dat beheerst wordt door de thema's: conflicten, macht en afwijzing. De persoon verwacht dat anderen zullen proberen te domineren en hem/haar zullen afwijzen zodra ze teleurgesteld worden in hun wensen. Anderen worden gewantrouwd en alleen de sterken krijgen wat ze willen. Ten opzichte van een zwakker iemand (het kind) zal deze persoon zelf proberen te domineren ten opzichte van sterkeren (de echtgenoot, de rechter) neemt deze persoon een slachtofferrol aan. Crittenden (in druk) omschrijft het werkmodel van deze ouders als gesloten/flexibel: ze zijn niet in staat om nieuwe, andersoortige informatie op te nemen in hun werkmodel (gesloten), maar kunnen wel, binnen dit kader, gedragsalternatieven overwegen (flexibel bijv. of ze pressie zullen gebruiken of juist zullen inschikken).

Ook *verwaarlozing* kent verschillende reactiepatronen in de kindertijd. Sommige kinderen vertonen vastklampend gedrag en zoeken voortdurend aandacht, omdat hun dit af en toe nog iets oplevert. Andere kinderen richten de aandacht op de buitenwereld en proberen door druk, chaotisch gedrag zichzelf enige stimulering te verschaffen, die ze van de ouders niet krijgen. Bij zeer ernstige verwaarlozing verzinkt het kind in passiviteit, omdat het geen enkel gevoel van persoonlijke effectiviteit heeft ontwikkeld. Het beeld van de ander wordt beheerst door ontoegankelijkheid, dat van zichzelf door waardeloosheid. Het werkmodel van volwassen verwaarloosde personen wordt het best gekenmerkt met de term 'hulpeloosheid'. Anderen kunnen niet geven waaraan de persoon behoefte heeft. Ze zien zichzelf niet bij machte om hulp of steun van anderen op te roepen. Een gevoel van leegte en eenzaamheid overheerst. Crittenden (in druk) kenmerkt de werkmodellen van deze ouders als gesloten/inflexibel: ze staan niet open voor nieuwe informatie en zijn niet in staat om mogelijke reacties op een bepaalde situatie te overwegen.

Voor kinderen die een *combinatie van verwaarlozing en mishandeling* hebben meegemaakt, is het extreem moeilijk om een effectieve strategie te ontwikkelen.

Anderen zijn onvoorspelbaar geworden. De kinderen kunnen acting-out gedrag vertonen, maar ook extreme teruggetrokkenheid of ernstige psycho-somatische ziekten. Het werkmodel van de volwassene die zowel werd mishandeld als verwaarloosd, is een combinatie van hulpeloosheid en machtsstreven, waarbij depressieve en agressieve momenten elkaar afwisselen.

Er zijn nu vier verklaringen gegeven voor de intergenerationele overdracht van foutieve opvoedingspatronen. Niet genoemd is een psychoanalytisch georiënteerde verklaring, die het verband legt tussen vroegkinderlijke object-relaties en latere persoonlijkheid. Mishandeling en verwaarlozing in de jeugd zal leiden tot stoornissen in de persoonlijkheidsstructuur van de volwassene (Steele, 1983). Dit verklaringsmodel wordt niet besproken, omdat dit (hoewel met accentverschillen) is geïncorporeerd in de gehechtheidstheoretische benadering, waarin eveneens een verband wordt gelegd tussen jeugdervaringen en de volwassen persoonlijkheid (het intern werkmodel).

4. Intern werkmodel: meetbaar?

De gehechtheidstheorie heeft bij uitstek een empirische onderzoekstraditie. De laatste vijf jaar geniet het onderzoek naar het intern werkmodel van gehechtheid van volwassenen grote populariteit. Om het werkmodel van volwassenen vast te stellen hebben diverse onderzoekers, onafhankelijk van elkaar, interview-methoden ontwikkeld (Ricks, 1985; Lyons-Ruth e.a., 1984; Crittenden, in druk; Main e.a., 1985). Een belangrijke overeenkomst in de analyse van deze interview-methoden is dat men niet probeert de feitelijke jeugdervaringen te reconstrueren, maar dat verwerking ervan centraal staat. Alleen de interview-methode van Main is door de samenstelling van een uitvoerige handleiding en de organisatie van intensieve workshops redelijk toegankelijk gemaakt voor andere onderzoekers. Daarom zal alleen deze methode hier kort worden besproken.

Het gehechtheidsbiografisch interview van Main is een gestandaardiseerd interview, met een aantal nauwkeurig geformuleerde vragen die in vaste volgorde worden afgenomen. Er wordt gevraagd naar globale beschrijvingen van relaties met gehechtheidsfiguren in het verleden, maar ook naar specifieke gebeurtenissen die de globale beschrijvingen kunnen illustreren. Er wordt uitvoerig stilgestaan bij de beleving van het overlijden van geliefde personen. Aan het eind van het interview wordt de ouder gevraagd om verbanden te leggen tussen vroeger en nu. Bij de analyse van het interview wordt op basis van de beschrijving van de ouder een inschatting gemaakt van de vroegere opvoedingssituatie (daarbij wordt gelet op drie aspecten: de mate waarin de opvoeding als liefdevol, afwijzend en rolomkerend ervaren is). Daarnaast wordt de wijze waarop de ouder verslag doet van zijn biografie beoordeeld. Dit laatste geeft een indicatie voor de mate waarin vroegere ervaringen zijn verwerkt en geïntegreerd in de huidige persoonlijkheid. Gelet wordt onder meer op de coherentie van het verhaal, de mate waarin de eigen ouders worden geïdealiseerd, de mate waarin kwaadheid over het verleden nog steeds een rol speelt, de mate waarin de ouder zijn/haar onvermogen om het verleden in herinnering te roepen benadrukt, en de mate waarin trauma's of het overlijden van gehechtheidsfiguren is verwerkt (Main en Goldwyn, 1988; zie ook

van IJzendoorn en Lambermon, 1988). Op basis van deze informatie kan het werkmodel van gehechtheid van de ouder worden beoordeeld. Main ontwikkelde hiervoor een typologie die correspondeert met die van de kwaliteit van gehechtheid van baby's aan hun opvoeders, zoals ontwikkeld door Ainsworth (e.a., 1978). Ouders met een veilig werkmodel hebben een *autonome* positie ten opzichte van hun gehechtheidsverleden (correspondeert met het veilig gehechtheidspatroon van baby's). Het belangrijkste kenmerk is, dat deze ouders in staat zijn op een coherente manier over hun verleden te praten, of dit nu prettig of onprettig is geweest. Relaties worden door de persoon belangrijk geacht. Idealisatie of kwaadheid zijn hoogstens in een milde vorm aanwezig. Ouders met een *gereserveerde* houding ten aanzien van hun verleden (te vergelijken met een vermijdend gehechtheidspatroon van kinderen) zetten zich af tegen gehechtheidsrelaties. De eigen ouders worden geïdealiseerd en men doet vaak een beroep op het slechte geheugen als verklaring voor het onvermogen om concrete gebeurtenissen te beschrijven. De ouder lijkt zodoende afgesneden te zijn van onprettige herinneringen. Ouders in deze categorie werden als kind veelal afgewezen. Ouders met een *verstrikt* werkmodel (te vergelijken met een ambivalent gehechtheidspatroon bij kinderen) lijken nog steeds gepreoccupeerd te zijn met hun verleden. Dit kan blijken uit actuele boosheid, uitvoerige of overdreven analytische antwoorden, of een passieve houding waarbij men nog steeds probeert de eigen ouders te behagen en verstrikt is in schuldgevoelens. De vierde categorie (te vergelijken met een gedesorganiseerd gehechtheidspatroon bij kinderen) betreft een *gedesoriënteerde* houding ten aanzien van het verleden. Het verlies van een of meer gehechtheidsfiguren, of bepaalde traumatische ervaringen zijn door deze ouders (nog) niet verwerkt. Dit blijkt doordat het denkproces over deze ingrijpende gebeurtenissen niet op een rationeel-coherente manier verloopt.

4.1 Casuïstiek: achter de feiten

In dit artikel werd de levensgeschiedenis van twee vrouwen gepresenteerd. Zij namen deel aan een onderzoek van de vakgroep Algemene Pedagogiek (R.U.L.; van IJzendoorn e.a., in druk), waarbij onder meer het werkmodel van gehechtheid werd vastgesteld met behulp van het interview dat zojuist is beschreven. Met opzet werden aan het begin alleen maar feiten gepresenteerd (alhoewel dit geen objectieve feiten zijn die door een buitenstaander zijn vastgesteld of bevestigd). In de hulpverlening zijn we gewend met feiten te werken. Het is alleen soms onduidelijk hoe ze geïnterpreteerd dienen te worden. In de benadering van Main wordt vooral gelet op de manier waarop de ouder het verhaal over zijn/haar jeugd vertelt. Een aantal aspecten hiervan zullen geïllustreerd worden aan de hand van de twee gevalbeschrijvingen.

Mevrouw A

Mevrouw A lijkt sommige aspecten van haar verleden verwerkt te hebben, andere (nog) niet. Hoewel haar verhaal daardoor zowel kenmerken van een veilig, als van een verstrikt werkmodel bevat, zullen hier bij wijze van illustratie alleen de positieve kenmerken worden besproken. Mevrouw A geeft uit zichzelf een toelichting waarom haar ouders haar zo mishandelden en toont daarmee het vermogen om enige afstand te nemen tot wat ze haar hebben aangedaan: 'Die mensen zijn ziek geworden door de oorlog (...) zo gewond eruit zijn gekomen ... en ik, volgens mij

hebben ze het beste gedaan wat ze konden doen, maar ze konden niet anders, nu neem ik het ze ook niet meer kwalijk, toen wel natuurlijk, omdat ik er totaal geen bal van begreep waarom ze zo waren'

Ze gaat bewust om met haar gevoelens, neemt rekenschap van haar gedrag ten opzichte van haar zoon en kent ook haar grenzen. Op de vraag of ze denkt dat haar verleden invloed heeft op de manier waarop ze haar zoon aanpakt, antwoordt ze 'Dat is heel complex, dat is een heel complexe vraag hoor, want de angsten het, het, ja, goh, hoe zal ik, het bang zijn om het niet aan te kunnen om een kind te hebben'

Ze beschrijft soms moeite te hebben met de driftbuien van haar zoontje 'Want ik ben iemand, ik ben zo bang dat ik weinig ruimte toelaat voor dit soort dingen he, omdat ik dat zelf als kind natuurlijk heel sterk heb ervaren, en dat ik niet wil dat hij het gevoel krijgt dat ik hem in de steek laat, vooral op dat soort momenten, ik moet hem de vrijheid geven, maar ik wil niet hebben dat hij denkt dat ik hem laat stikken, dat is zo moeilijk voor mij, hoe je daar mee om moet gaan'. Opvallend in deze citaten is de frisheid waarmee ze haar gedachten formuleert (ze gebruikt geen standaardtermen) en haar streven om de kern onder woorden te brengen.

Mevrouw B

Het meest kenmerkend in het verhaal van mevrouw B is dat ze op een harde, zakelijke manier haar ouders beschrijft, hierin klinkt ingehouden kwaadheid door. Een voorbeeld hiervan vinden we in een typering die ze van haar moeder geeft 'Ja, dat ze ruzies ging maken bij ouders van mijn vriendinnen () belde rustig aan en ging dan ruzie schoppen bij iemand. En dan stond je gewoon voor gek zeg maar. Dan denk je ze is niet goed wijs of zo, ze moet behandeld worden, weet je wel'. Ze schuldert haar moeder hier nogal grof af, geeft geen uitleg die het gedrag van haar moeder kan verklaren (bijv. haar eigen aandeel daarin) en gaat ongemerkt over in de tegenwoordige tijd: de gedachten zijn nog steeds actueel. Rechtstreeks wil ze haar ouders echter geen verwijten maken en ze heeft er dan ook moeite mee om haar broer die dit wel doet te begrijpen 'Mijn broer die komt al geloof ik een paar jaar niet meer bij hun, en ik dus wel regelmatig ondanks dat ik verder woon, () dan zegt hij weleens, ik snap niet dat je daar nog komt bij hun, nou, ja, ze behandelen mij gewoon eenmaal anders als hem, ze vinden hem nog steeds brutaal en zo'. 'Er komt toch weer een hoop terug van vroeger, hoe wij behandeld werden he, en dat op een of andere manier neem je ze dat toch kwalijk denk ik, dat doet mijn broer heel erg () maar ja, ik denk er heel anders over, ik bedoel eh, het zijn mijn ouders, ik heb er maar een, en ik probeer er toch maar het beste van te maken, ik heb er respect voor'.

Het respect waarover mevrouw B spreekt lijkt voort te komen uit een soort plichtsgevoel, ze lijkt zich nog steeds aan te passen aan de wensen van haar ouders. Het feit dat ze haar ouders iets zou kwalijk nemen, spreekt ze heel voorzichtig uit en neemt het in de volgende zinsnede meteen weer terug. Verder praat mevrouw B als ze het over vroeger heeft zelden over zichzelf, maar meestal over wij (de kinderen). Dit maakt een weinig gedifferentieerde indruk. Ze maakt haar zinnen vaak niet af of spreekt halve gedachten uit, eindigend met 'weet je wel'. De interviewer moet haar gedachten bij wijze van spreken afmaken en haar voortdurend ondersteunen tijdens het gesprek. Het werkmodel van mevrouw B werd als 'verstrikt' beoordeeld.

5 Werkmodel als verklaringsmechanisme voor intergenerationele overdracht

Met behulp van de theorie omtrent de vorming van interne werkmodellen kan het mechanisme van intergenerationele overdracht beter worden begrepen. Vroegere ervaringen met gehechtheidsfiguren worden geïnternaliseerd en vormen een filter voor nieuwe ervaringen. In het ongunstige geval werkt deze filter vervormend, waardoor andersoortige ervaringen niet worden opgemerkt en het werkmodel niet wordt bijgesteld (het werkmodel verliest dan het kenmerk van relatieve openheid voor nieuwe informatie, zie de besproken voorbeelden van werkmodellen van verwaarloosde of mishandelde personen). Bovendien bepaalt het werkmodel dat men van zichzelf heeft ook het gedrag ten aanzien van anderen en hierdoor kunnen telkens dezelfde reacties van anderen worden opgeroepen (het werkmodel verliest

het kenmerk van flexibiliteit om gedragalternatieven te overwegen; Bowlby, 1988; Crittenden en Ainsworth, 1989; Crittenden, in druk). Bevestiging voor deze these is inmiddels vanuit onderzoek verkregen. Zo blijkt het werkmodel van adolescenten op een theoretisch voorspelbare manier samen te hangen met diverse persoonlijkheidskenmerken als zelfvertrouwen, angst, eenzaamheid, vijandigheid en het hebben van ondersteunende relaties (Kobak en Sceery, 1988). In een aantal onderzoeken (Grossmann e.a., 1988; Crowell en Feldman, 1988; van IJzendoorn e.a., in druk) werd vastgesteld, dat het werkmodel ook samenhangt met de mate van sensitiviteit van de opvoeder ten opzichte van de baby. Tenslotte is in verschillende studies vastgesteld dat er een hoge samenhang is tussen het werkmodel van de moeder en dat van het kind (Main e.a., 1985; Grossmann e.a., 1988; van IJzendoorn e.a., in druk; zie ook van IJzendoorn (in druk) voor een overzicht van onderzoek op dit terrein).

In het verleden (zie o.a. Belsky, 1980) werd onderzoek, waarbij men de opvoedingsstijl, ervaren tijdens de jeugd, trachtte te achterhalen via retrospectieve verslagen van de ouders, bekritiseerd op onbetrouwbaarheid van deze procedure. Deze kritiek is geldig als men wil beschikken over feitelijke informatie, zoals: was er sprake van mishandeling of ernstige verwaarlozing tijdens de jeugd van deze persoon? Indien men echter het intern werkmodel wil vaststellen als verklaringsmechanisme van intergenerationele overdracht, is deze kritiek niet geldig. Nu gaat het er immers niet om te beschikken over feitelijk correcte informatie omtrent het opvoedingsverleden. Essentieel is de vaststelling van de perceptie die de persoon momenteel heeft van zijn/haar verleden en, meer zijdelings, van relaties in het algemeen. Juist op deze belevingsaspecten is het gehechtheidsbiografisch interview van Main gericht.

5.1 Het doorbreken van de cyclus van intergenerationele overdracht

De tweede vraag: hoe kan intergenerationele overdracht worden verklaard? lijkt nu beantwoord. Toch is de vraag alleen maar een stukje opgeschoven. Er doemt nu immers een nieuwe vraag op: hoe komt het dat sommige mensen in staat zijn om ondanks een moeilijke jeugd een 'veilig' werkmodel te vormen en daardoor de cyclus van intergenerationele overdracht van foutieve opvoedingspatronen te doorbreken, en anderen niet? Er zijn enkele onderzoeken voorhanden die aan dit onderwerp zijn gewijd (Hunter en Kilstrom, 1979; Egeland e.a., 1988; Quinton e.a., 1984). Een aantal factoren lijkt een rol te spelen: veel ouders die de cyclus van mishandeling hebben doorbroken, blijken tijdens hun jeugd nog een ondersteunende relatie gehad te hebben met de andere ouder of iemand buiten het gezin; sommige ouders zijn in therapie geweest; tenslotte blijkt een ondersteunende partnerrelatie veel goed te doen. We dienen ons hierbij te realiseren dat het gaat om correlatief onderzoek waaruit geen oorzakelijke verbanden kunnen worden afgeleid. Zo is het heel wel denkbaar dat bijvoorbeeld de keuze om in therapie te gaan of een goede partnerkeuze hun voorlopers vinden in het verleden van de persoon. Zo vindt Rutter (1989) bij een groep vrouwen die een groot deel van hun jeugd in een kindertehuis hebben doorgebracht, dat een pathogene partnerkeuze vaker voorkomt bij vrouwen die niet proberen hun leven bewust te plannen. Dit laatste hangt weer samen met positieve schoolervaringen tijdens de

jeugd Rutter meent dat succeservaringen de invloed van ongunstige omstandigheden kunnen mitigeren, omdat hierdoor het zelfvertrouwen om problemen de baas te kunnen toeneemt. Concluderend kan gesteld worden, dat ondersteunende relaties en succeservaringen in het verleden en (al dan niet als gevolg hiervan) in het heden de kans op doorbreken van de intergenerationele cyclus vergroten (zie ook van IJzendoorn en Lambermon, 1988).

Daarentegen blijkt dat ouders die wel het opvoedingspatroon van hun jeugd herhalen, onder meer stressvolle omstandigheden leven (zgn 'life-stress') dan ouders die de cyclus doorbreken. Ook bepaalde kenmerken van het kind, zoals een mentale of lichamelijke handicap en hyperactiviteit, verhogen het risico van mishandeling (Frodi, 1981), een laag IQ verhoogt het risico van verwaarlozing (Crittenden, 1988).

Figuur 2 de determinanten van een problematisch opvoedingspatroon: protectieve en risicofactoren (vertaling en bewerking van Kaufman & Zigler 1989, p 139)

	Ontogenetisch niveau	Microsysteem	Ecosysteem	Macrosysteem
Beschermende Factoren	Hoog IQ Verwerking van eigen verleden Ondersteunde relatie met andere ouder of andere familieleden Speciale talenten Fysieke aantrekkelijkheid Goede interpersoonlijke vaardigheden	Gezonde kinderen Ondersteunde partner Economische zekerheid	Ondersteunend sociaal netwerk Weinig stressvolle gebeurtenissen Sterke, ondersteunende religieuze banden Positieve schoolervaring en en vriendschapsrelaties als kind Therapie	Cultuur waarin een stemming heerst van gedeelde verantwoordelijkheid voor de kinderen Cultuur die zich afzet tegen geweld Economische welvaart
Risico Factoren	Geschiedenis van verwaarlozing of mishandeling Laag zelfbeeld Laag IQ Slechte interpersoonlijke vaardigheden	Huwelijksproblemen Kinderen met gedragsproblemen Premature of ongezonde kinderen Alleenstaand ouderschap Armoede	Werkloosheid Isolatie, slechte sociale relaties Slechte relaties met leeftijdgenoten als kind	Cultuur die fysieke straf gedooft Beeld van kinderen als bezit Economische depressie

Dergelijke factoren (er zijn er nog wel meer te noemen, zie figuur 2) worden ook wel de protectieve en risicofactoren genoemd, die de kans op (overdracht van) een tekortschietend opvoedingspatroon verkleinen resp vergroten. Kaufman en Zigler (1989) vatten de inzichten van diverse auteurs hierover samen in een schema, afgebeeld in figuur 2. De indeling die in dit schema wordt gebruikt, is gebaseerd op opvattingen van Belsky (1980) en Bronfenbrenner (1977), om psy-

chologische en pedagogische processen te plaatsen binnen een ecologische context

Enkele jaren geleden hield de Engelse kinderpsychiater Michael Rutter een lezing over 'de lange arm van het verleden'. Hierin zette hij uiteen, dat men de ontwikkeling niet als een rechtlijnig oorzaak-gevolg proces moet zien, maar meer als kettingreacties binnen een gecompliceerd netwerk van relaties en interacties (Rutter, 1985). Het schema met protectieve en risicofactoren is hiervan een sprekend voorbeeld. Zo is het onmogelijk om aan de afzonderlijke factoren een vaste waarde toe te kennen die zou aangeven hoe belangrijk de factor is om de kans op overdracht te vergroten of verkleinen. De waarde of betekenis van afzonderlijke factoren is afhankelijk van de aanwezigheid van andere factoren. Er kan tussen verschillende factoren een wisselwerking zijn, waardoor er een op- of neergaande spiraalbeweging ontstaat (Kaufman en Zigler, 1989). Het effect van bepaalde factoren kan bovendien verschillende richtingen hebben (bijv. ongunstige jeugdervaringen kunnen aanleiding geven tot een pathogene partnerkeuze, maar een ondersteunende partnerrelatie kan de desastreuze invloed van jeugdervaringen op het huidig functioneren verminderen). Het schema dient beschouwd te worden als een heuristisch model (niet een theoretisch model dat volledig empirisch onderbouwd is), dat zowel voor wetenschappelijke als de klinische praktijk goede dienst kan bewijzen. Voor nomothetisch onderzoek kan het een kader bieden, waaruit bepaalde specifieke hypothesen worden geselecteerd voor onderzoek. Voor idiografisch onderzoek, zoals in de klinisch-diagnostische praktijk, is een overkoepelend model onontbeerlijk om een zoeklicht te kunnen richten op alle mogelijke relevante aspecten van de situatie. Opnieuw zullen de gevalbeschrijvingen van mevrouw A en B als illustratie worden gebruikt.

5.2 Casuïstiek de volgende generatie

Hoe gaat het met de kinderen van mevrouw A en B? Hoe gaan deze twee vrouwen met hun kind om? Er zijn geen aanwijzingen dat mevrouw A of mevrouw B hun kind mishandelen. Voor beide vrouwen geldt een aantal protectieve factoren: een stabiele partnerrelatie, goede financiële omstandigheden, beide vrouwen hebben een bevredigende baan en hadden in hun jeugd een ondersteunende relatie met bepaalde familieleden (resp. een oom en tante en broers en zussen). Mevrouw A is bovendien in therapie geweest en heeft een 'goede' partnerkeuze gedaan: haar echtgenoot heeft een veilig werkmodel van gehechtheid. Met name deze laatste twee aspecten hebben waarschijnlijk bijgedragen aan een gedeeltelijke verwerking van haar verleden. Haar zoontje maakte op driejarige leeftijd een evenwichtige en levenslustige indruk.

Mevrouw B heeft niet zo'n gelukkige partnerkeuze gedaan, haar echtgenoot heeft een onveilig werkmodel van gehechtheid. Het dochtertje maakt op 3-jarige leeftijd een erg angstige indruk. Dat deze moeder, ondanks een onveilig werkmodel van gehechtheid, haar kind niet mishandelt kan samenhangen met het ontbreken van een aantal extra belastende omstandigheden (kind kenmerken, leefomstandigheden) en de aanwezigheid van beschermende factoren (stabiel huwelijk, vaste baan, ondersteunende relatie met broers en zussen vroeger). Haar opvoedingscapaciteiten lijken echter zeker niet optimaal te zijn.

6 Samenvatting en enkele theoretische overwegingen

In dit artikel is een overzicht gegeven van recent onderzoek op het terrein van de intergenerationale overdracht van foutieve opvoedingspatronen. Er is vooral aandacht besteed aan de gehechtheidstheoretische verklaring voor overdracht (via het intern werkmodel van zichzelf en de ander). Om echter ook het doorbreken van de

cyclus van intergenerationele overdracht te kunnen begrijpen dient het verklaringmodel voor intergenerationele overdracht te worden verbreed. Voorgesteld wordt om een ecologisch verklaringmodel te hanteren, waarin beschermende en belastende omstandigheden en de wisselwerking tussen de ouder, het kind en de sociale en fysieke omgeving een plaats krijgen.

Onderzoek naar intergenerationele overdracht van gehechtheid geniet de laatste jaren grote belangstelling. Met name de interviewmethode van Main wordt in diverse onderzoeksinstituten toegepast, meestal bij normale onderzoekspopulaties (in Nederland startte onlangs aan de vakgroep Algemene Pedagogiek van de universiteit in Leiden een intensief onderzoek naar methodologische merites van deze methode). Met name Crittenden is actief op het gebied van onderzoek naar de effecten van verwaarlozing en mishandeling op de gehechtheidsontwikkeling van kinderen. Hierin betreft zij ook het opvoedingsverleden van de ouders en heeft voor dit doel eveneens een interviewmethode ontwikkeld. In tegenstelling tot Main, die tot een indeling bij de volwassenen komt die correspondeert met de typologie van Ainsworth, koos Crittenden voor een geheel andere benadering. Zij classificeert het werkmodel van de ouders op basis van de eerder genoemde kenmerken: openheid en flexibiliteit. Hiermee hoopt zij ouders te kunnen onderscheiden van wie het opvoedingspatroon als verwaarlozend, mishandelend, marginaal of adequaat getypeerd kan worden (Crittenden, in druk). Onderzoekresultaten hierover zijn nog niet gepubliceerd en haar systeem berust voorlopig uitsluitend op theoretische deductie en interne logica. Aan haar werkwijze en inzichten kleven voorlopig twee bezwaren: haar beschrijvingen van de verschillende opvoedingspatronen zijn ideaaltypisch van aard; de verschillende patronen (verwaarlozing, mishandeling, een marginale vorm of een combinatie hiervan) zijn klinisch soms moeilijk te onderscheiden. Een tweede bezwaar is dat Crittenden voorlopig niet kan aangeven hoe de concepten: openheid en flexibiliteit gemeten kunnen worden; het is onduidelijk of de begrippen als continue of dichotome variabelen beschouwd moeten worden. De classificatie van Main kent wel al een redelijke empirische onderbouwing.

Voorlopig is het een puzzel hoe deze twee classificatiesystemen zich tot elkaar verhouden. Een hypothese zou zijn, dat het systeem van Main een goede voorspelling kan geven van de *interactiestijl* van de ouder (sensitief en ondersteunend; afwijzend; over-betrokken en rol-omkerend; of beangstigend (Main & Hesse, 1990). Het classificatie-systeem van Crittenden kan mogelijk goede diensten bewijzen als het gaat om de voorspelling van de *ernst* van de problematiek. Een andere mogelijkheid zou zijn, dat het systeem van Crittenden tot dat van Main te herleiden is. Een autonome houding ten opzichte van het opvoedingsverleden zou gekenmerkt kunnen worden door een open en flexibel werkmodel. Een verstrikte houding zou kunnen samengaan met openheid voor nieuwe informatie, maar inflexibiliteit om nieuwe handelingsschema's te overwegen. Een gereserveerde houding zou gekenmerkt kunnen worden door geslotenheid en flexibiliteit.

7. Relevantie van de theorie over intergenerationele overdracht voor de diagnostische praktijk.

Om in praktijksituaties een inschatting te kunnen maken van het risico dat ouders

hun opvoedingsverleden zullen herhalen, is een beschrijving van de beschermende en belastende omstandigheden een belangrijk hulpmiddel. In gevallen waarin er sprake is van een vermoeden van verwaarlozing of mishandeling wordt er door de betrokken instanties vaak alleen een psychiatrisch/psychologisch persoonlijkheidsonderzoek van ouders en/of kinderen gedaan. Het is echter cruciaal om ook contextfactoren in ogenschouw te nemen, zoals kwaliteit van de relatie met de partner (indien aanwezig), familieleden en vrienden, werk- en financiële omstandigheden, etc. als ook kenmerken van het kind. Een dergelijke werkwijze sluit ook meer aan bij een ecologisch perspectief op gezinnen en gezinsproblematiek, zoals dit na het artikel van Bronfenbrenner in 1977 hierover in het wetenschappelijk denken zijn intrede heeft gedaan. Verder is het van belang om niet alleen te letten op de feitelijke levensgeschiedenis van ouders, maar ook op de wijze waarop ze hierover vertellen. De besproken interviewmethode van Main is voorlopig niet geschikt voor een klinische toepassing, alleen al vanwege de enorme tijdsinvestering die een consciëntieuze analyse van een interview vraagt. Desondanks hopen we dat dit artikel enkele aandachtspunten heeft opgeleverd die de lezer in zijn/haar diagnostische routines kan opnemen. Tenslotte een les die geleerd kan worden van de gehechtheidstheorie in het algemeen: het is bij diagnostiek van foutieve opvoedingspatronen onontbeerlijk om te kijken naar de manier waarop ouders met hun kinderen omgaan en andersom. Zowel ouder als kind laten juist in de interactie veel zien van de verwachtingen (het werkmodel) die zij van elkaar hebben. Hoe triviaal deze suggestie ook klinkt, interactie-onderzoek krijgt nog te zelden een plaats in het diagnostisch proces.

Noot

1. Dit artikel is een bewerking van een lezing, gehouden op 8 juni 1990 ter ere van het 40-jarig jubileum van observatie & behandelingshuis 'Sint Dominicus', Molenhoek. De eerste auteur dankt dr. Ruud A.R. Bullens voor het bespreken van een eerdere versie van het manuscript.

Literatuur

- Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters, E. & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment. A psychological study of the Strange Situation*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum
- Belsky, J. (1980). Child maltreatment. An ecological integration. *American Psychologist*, 35, p.320-335.
- Belsky, J. & Pensky, E. (1988). Developmental history, personality, and family relationships: toward an emergent family system. In: R.A. Hinde & J. Stevenson-Hinde (eds.), *Relationships within families. Mutual influences*, p.193-217. Oxford: Clarendon Press.
- Belsky, J. & Vondra, J. (1989). Lessons from child abuse: the determinants of parenting. In: D. Cicchetti & V. Carlson (eds.), *Child maltreatment. Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect*, p. 153-202. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss: volume 2. Separation, anxiety and anger*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Bowlby, J. (1988). Violence in the family. In: J. Bowlby, *A secure base. Clinical applications of attachment theory*, p.77-98. London: Routledge.
- Bretherton, I. (1985). Attachment theory: retrospect and prospect. In: I. Bretherton & E. Waters (eds.), *Growing points of attachment theory and research. Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50, (1-2, serial no. 209), p.3-38.

- Bronfenbrenner, U (1977) Toward an experimental ecology of human development *American Psychologist*, 52, p 513-531
- Caspi, A & Elder, G H Jr (1988) Emergent family patterns the intergenerational construction of problem behaviour and relationships In R A Hinde & J Stevenson-Hinde (eds), *Relationships within families Mutual influences*, p 218-240 Oxford Clarendon Press
- Cramer, B G (1986) Objective and subjective aspects of parent-infant relations an attempt at correlation between infant studies and clinical work In J D Osofsky (ed), *Handbook of infant development*, p 1037-1057 New York Wiley & Sons
- Crittenden, P (1984) Sibling interaction evidence of a generational effect in maltreating infants *Child Abuse and Neglect*, 8, p 443-438
- Crittenden, P (1988) Family and dyadic patterns of functioning in maltreating families In K Browne, C Davies & P Stratton (eds), *Early prediction and prevention of child abuse*, p 161-192 Chichester Wiley & Sons
- Crittenden, P (in druk) Internal representation models Verschijnt in *Infant Mental Health*
- Crittenden, P & Ainsworth, M D S (1989) Child maltreatment and attachment theory In D Cicchetti & V Carlson (eds), *Child maltreatment Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect*, p 432-463 Cambridge Cambridge University Press
- Crowell, J A & Feldman, S S (1988) Mothers' internal models of relationships and children's behavioral and developmental status a study of mother-child interactions *Child Development*, 59, p 1273-1285
- Egeland, B (1988) Breaking the cycle of abuse implications for prediction and intervention In K Browne, C Davies & P Stratton (eds), *Early prediction and prevention of child abuse*, p 87-102 Chichester Wiley & Sons
- Egeland, B & Jacobvitz, D (1984) Intergenerational continuity of parental abuse causes and consequences Presented at conference on Biosocial Perspectives in Abuse and Neglect, York, Me
- Egeland, B , Jacobvitz, D & Sroufe, L A (1988) Breaking the cycle of abuse *Child Development*, 59, p 1080-1088
- Emde, R N (1988) The effect of relationships on relationships a developmental approach to clinical intervention In R A Hinde & J Stevenson-Hinde (eds), *Relationships within families Mutual influences*, p 354-364 Oxford Clarendon Press
- Fraiberg, S , Shapiro, V & Cherniss, D (1983) Treatment modalities In J D Call, E Galenson & R L Tyson (eds), *Frontiers of infant psychiatry*, p 56-73 New York Basic Books
- Frodi, A M (1981) Contributions of infant characteristics to child abuse *American Journal of Mental Deficiency*, 85, p 341-349
- Grossmann, K , Fremmer-Bombik, E , Rudolph, J & Grossmann, K E (1988) Maternal attachment representations as related to patterns of infant-mother attachment and maternal care during the first year In R A Hinde & J Stevenson-Hinde (eds), *Relationships within families Mutual influences*, p 241-262 Oxford Clarendon Press
- Hunter, R & Kilstrom, N (1979) Breaking the cycle in abusive families *American Journal of Psychiatry*, 136, p 1320-1322
- Kaufman, J & Zigler, E (1987) Do abuse children become abusive parents? *American Journal of Orthopsychiatry*, 57, p 186-192
- Kaufman, J & Zigler, E (1989) The intergenerational transmission of child abuse In D Cicchetti & V Carlson (eds), *Child maltreatment Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect*, p 129-152 Cambridge Cambridge University Press
- Kobak, R R & Sceery, A (1988) Attachment in late adolescence working models, affect regulation and representation of self and others *Child Development*, 59, p 139-146
- Lambermon, M W E (1988) Stabiliteit van sensitiviteit Lezing gehouden voor de Landelijke Pedagogendag, 27 mei 1988, Vrije Universiteit Amsterdam
- Lyons-Ruth, K , Connell, D , Grunebaum, H , Boten, S & Zoll, M A (1984) Maternal family history, maternal caretaking and infant attachments in multiproblem families *Journal of Preventive Psychiatry*, 2, p 403-425
- Main, M , Kaplan, N & Cassidy, J (1985) Security in infancy, childhood and adulthood a move to the level of representation In I Bretherton & E Waters (eds), *Growing points of*

- attachment theory and research *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50, (1-2, serial no 209), p 66-106
- Main, M & Goldwyn, R (1988) *Adult attachment classification system* Manuscript, University of Berkeley
- Main, M & Hesse, E (1990) Parents' unresolved traumatic experiences are related to infant disorganized attachment status: is frightened and/or frightening parental behavior the linking mechanism? In M Greenberg, D Cicchetti & M Cummings (eds), *Attachment in the preschool years: theory, research and intervention*, p 161-184 Chicago: University of Chicago Press
- Pistole, M C (1989) Attachment: implications for counselors *Journal of Counseling & Development*, 68, p 190-193
- Quinton, D & Rutter, M (1984) Parents with children in care: I. Current circumstances and parenting *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 25, p 221-229
- Quinton, D, Rutter, M & Liddle, C (1984) Institutional rearing, parenting difficulties and marital support *Psychological Medicine*, 14, p 107-124
- Ricks, M H (1985) The social transmission of parental behavior: attachment across generations. In I Bretherton & E Waters (eds), *Growing points of attachment theory and research: Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50, (1-2, serial no 209), p 211-230
- Rubin, D C (ed, 1986) *Autobiographical memory* Cambridge: Cambridge University Press
- Rutter, M (1985) De lange arm van het verleden *Psychologie*, 4, p 20-24
- Rutter, M (1989) Intergenerational continuities and discontinuities in serious parenting difficulties. In D Cicchetti & V Carlson (eds), *Child maltreatment: Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect*, p 317-348 Cambridge: Cambridge University Press
- Steele, B F (1983) The effect of abuse and neglect on psychological development. In *Frontiers of infant psychiatry*, p 235-244 New York: Basic Books
- Steele, B & Pollock, C (1968) A psychiatric study of parents who abuse infants and small children. In R Helfer & K Kempe (eds), *The battered child syndrome* Chicago: University of Chicago Press
- Straus, M (1979) Family patterns and child abuse in a nationally representative sample *International Journal of Child Abuse and Neglect*, 3, p 213-225
- Trickett P K & Susman, E J (1989) Perceived similarities and disagreements about child-rearing practices in abusive and nonabusive families. In D Cicchetti & V Carlson (eds), *Child maltreatment: Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect*, p 280-301 Cambridge: Cambridge University Press
- Van IJzendoorn, M H (in druk) Intergenerational transmission of parenting: a review of studies in non-clinical populations
- Van IJzendoorn M H & Lambermon, M W E (1988) Transgenerationale overdracht van gehechtheid en verbreding van het opvoedingsmilieu. In P P Goudena, H J Groenendaal & F A Swets-Gronert (red), *Kind in gedng: 1 Bedreigende en beschermende factoren in de psycho-sociale ontwikkeling van kinderen* Leuven: Acco
- Van IJzendoorn, M H, Kranenburg, M, van Busschbach, A, Zwart-Woudstra, H & Lambermon, M W E (voorgedragen voor publikatie) Aan iedere hand een generatie: De gehechtheidsbiografie van ouders en de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen
- Verheij, F (1986) Kind en omgeving. In J A R Sanders-Woudstra & H F J de Witte (eds), *Leerboek kinder- en jeugdpsychiatrie*, p 559-593 Assen: Van Gorcum

Adres van de auteurs: Mw drs M W E Lambermon en prof dr M H van IJzendoorn, Rijksuniversiteit Leiden, Vakgroep Algemene Pedagogiek, Postbus 9555, 2300 RB Leiden